

گردشگری و نقش آن در حفاظت از میراث فرهنگی و تاریخی مساجد کشور

مهدی جمالی نژاد

دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه ریزی شهری دانشگاه اصفهان

جعفر کریمی

دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه ریزی روستایی دانشگاه پیام نور تهران

Jkarimi15@yahoo.com

چکیده

یکی از انگیزه‌های مهم جهانگردان برای سفر به کشورهای مختلف انگیزه‌های فرهنگی و میراثی است. وجود گردشگران داخلی و خارجی بر چرخه فعالیت‌های مهم ملی، برای تحول فرهنگی و فراهم کردن یک تجربه شخصی و اجتماعی از میراث فرهنگی و زندگی کنونی و جامعه دیگران، امری ضروری است. گردشگری به عنوان یک نیروی مثبت در مرمت و حفظ میراث فرهنگی و طبیعی مشارکت فزاینده‌ای دارد و می‌تواند ویژگی‌های اقتصادی میراث را در برگیرد و آنها را در مرمت و آموزش اجتماعی و اتخاذ سیاستی موثر صرف کند. کشور ایران دارای مساجد تاریخی متعددی با فرهنگ غنی تاریخی و میراثی می‌باشند. بنا بر آنچه درباره گردشگری گفته شد، مهم ترین عامل اساسی در بحث گردشگری مساجد، عامل فرهنگ و میراث می‌باشد. برخی از نویسندگان بر فرهنگ تأکید می‌کنند و نقش آن را در شکل گیری رشد و توسعه گردشگری و رابطه دو جانبه آن اساسی می‌دانند و فرهنگ و میراث را سنگ بنای توسعه گردشگری و نیز گردشگری را مایه حفظ و تقویت فرهنگ و میراث در نظر می‌گیرند. بنابراین گردشگری از دو جنبه ایجاد منابع مالی برای جامعه میزبان جهت مرمت و توجه به مساجد و از طرفی توجه جوامع دیگر به اهمیت تاریخی و فرهنگی مساجد، باعث حفظ و مرمت مساجد تاریخی خواهد شد. کلمات کلیدی: گردشگری، مساجد تاریخی، میراث، فرهنگ، بازسازی و مرمت.

مقدمه

گردشگری شامل خدماتی است که تاثیر زیادی بر فعالیت‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی دارد. یکی از انگیزه‌های مهم جهانگردان برای سفر به کشورهای مختلف انگیزه‌های فرهنگی و میراثی است که مورد توجه بسیاری از کشورهای دنیا قرار گرفته است و سیاستمداران و زمامداران کشورها آن را در صدر برنامه‌های خود قرار داده‌اند. فرهنگ قدرتی فوق‌العاده دارد و از فرهنگ دیگران برای مقاصد خودمان تغذیه می‌کنیم و امیدواریم فرهنگ ما هم برای آنها همین کار را انجام دهد؛ بازدید از یک محل فرهنگی و تاریخی اگر به خوبی پیش برود می‌تواند تجربه‌ای نیرودهنده باشد این تجربه ظرفیت به هم زدن آرامش ما را دارد و اگر این کار را بکند ضرورتاً چیز بدی نیست (کریمی و جمالی نژاد، ۱۳۹۱). گردشگری فرهنگی-تاریخی با رویکرد شناخت تاریخ کشورهای مختلف جهان در سایه برخورداری از امکانات گوناگون جاذبه‌های متنوع درصدد جلب جهانگردان از سایر نقاط جهان است و هر ساله تعداد بی‌شماری از مشتاقان برای دیدار یادمان‌های تاریخی، کاخ موزه‌ها، مساجد و مراکز فرهنگی به سراسر جهان به ویژه به کشورها و سرزمین‌های تاریخی سفر می‌کنند (کاظمی زاد و همکاران، ۱۳۸۹).

گردشگر فرهنگی-تاریخی اشخاصی هستند که برای دیدن تمام یا بخشی از آثار تاریخی، هنری، علمی، شکل زندگی، صنایع دستی، سوغاتی های جوامع، مذهب، طبقه و آداب و رسوم به سفر می پردازند و در حال حاضر به سمت و سوی تجربه فرهنگ دیگر ملت ها سوق پیدا کرده اند (Gail, 1999). در واقع فرهنگ و میراث عمومی، پایه و اساس گردشگری را تشکیل می دهند مراکز علمی و فرهنگی، مساجد و تمامی اتفاقات و رخداد های آن عصر که نشانه های سطح فرهنگ ساکنین مناطق مختلف است، تحت عنوان فرهنگ عمومی قابل مطالعه است و به عنوان عامل و انگیزه مهم در انجام توریسم به حساب می آید. توریسم فرهنگی-تاریخی و بطور کلی صنعت جهانگردی مضافاً بر این که یک معقوله روحی، روانی و فرهنگی به شمار می رود متناسب با سیستم های مختلف یا ایجاد عوامل جذب توریسم یک فعالیت اقتصادی سودآور بوده و امروزه سومین صنعت پر در آمد دنیا محسوب می گردد (لطفی و قاسمی، ۱۳۸۹). در واقع میراث فرهنگی مادی و معنوی، حاصل انباشت و تراکم فکری نسل های متمادی است که به صورت سرمایه و دستمایه حرکت های بعدی از آن استفاده می شود (سفر دوست، ۱۳۸۴، ۲۶۷). یکی از اجزای گردشگری فرهنگی، مکان های مذهبی، بخصوص مساجد هستند که این روزها علاوه بر نامیده شدن به عنوان سرمایه فرهنگی، رویکردی اقتصادی را نیز در بردارند و در این پژوهش بنا بر اهمیت صنعت جهانگردی در تمامی ابعاد جامعه به خصوص میراث و فرهنگ جوامع، به بررسی تاثیر گردشگری بر مساجد و نقش آن در مرمت و بازسازی این میراث های فرهنگی کشور اقدام شده است.

میراث

میراث^۱ محصول یا کالای معاصری است که از تاریخ شکل گرفته است. می توان گفت میراث، استفاده معاصر از گذشته است. یونسکو در سال ۱۹۷۲ در کنوانسیون میراث جهانی^۲، میراث را به دو دسته فرهنگی و طبیعی تقسیم کرده است. نوع اول شامل مقبره ها، بناهای تاریخی و جاذبه های معماری می شود که از لحاظ علمی یا از منظر انسان شناسی و مردم شناسی با ارزش هستند. نوع دوم شامل پدیده های برجسته فیزیکی، زمین شناسی و زیست شناسی همچنین گیاهان و حیوانات حفاظت شده و آن نواحی از زمین است که ارزش علمی یا زیبایی شناختی برخوردارند.

گردشگری میراث

گردشگری میراث^۳ به طور گسترده ای با میراث فرهنگی گذشته یا منابع فرهنگی سخت ارتباط دارد. این منابع معمولاً شامل موزه ها، مقبره های تاریخی، مساجد و چشم اندازها می شود. در این شکل از گردشگری، افراد به هدف دیدار از بناها و آثار تاریخی دیگر کشورها اقدام به سفر کرده و به دیدار از آثار این کشورها اقدام می کنند. هم چنین گردشگری میراث، سنت های فولکلوریک، صنایع دستی، تاریخ قومی، آداب و رسوم اجتماعی و جشن های فرهنگی را در بر می گیرد.

1 - heritage

2 - world heritage convention

3 - heritage tourism

بر حسب تقاضا، گردشگری میراث بیانگر اشتیاق خیلی از گردشگران کنونی برای مصرف و تجربه کردن مستقیم گذشته متنوع و چشم‌اندازهای فرهنگی، نمایش‌ها، غذاها، صنایع دستی و فعالیت‌های مشارکتی زمان حال است. گردشگری میراث اغلب به شکلی فعالانه، به‌وسیله کسب و کارهای دولتی و خصوصی توسعه یافته است.

توسعه فرهنگی و گردشگری

یکی از راه‌های گسترش توسعه فرهنگی در جوامع شناخت میراث فرهنگی و ارزش‌های بومی و محلی آن جامعه است، گردشگری از لوازم این شناخت می‌باشد. در توسعه گردشگری به مسئله فرهنگ توجه خاصی می‌شود، آثار باستانی و کهن هر کشور معرف فرهنگ خاص همان کشور است، این آثار دارای ارزش‌های معنوی بسیار زیادی است که برای آن قوم به طور اخص و جاذبه‌هایی برای دیگران به طور اعم دارد، که در نتیجه باعث جلب و جذب دیگران جهت بازدید و شناخت آن جاذبه‌ها و آثار می‌گردد. در شناخت رابطه توسعه فرهنگی و گردشگری دو نکته حائز اهمیت است، یکی فرهنگ انفرادی و دیگری فرهنگ همگانی.

فرهنگ انفرادی، آموزش‌ها و مهارت‌های فردی است، یعنی یک نفر با کمک مهارت و استعداد فردی خود اثری به وجود می‌آورد، که در فرهنگ قوم و یا جماعتی مشخص اثر بارز و ارزنده‌ای محسوب می‌گردد. فرهنگ همگانی از تکامل تدریجی افکار و پیشرفت همگانی یک اجتماعی به وجود می‌آید. رابطه توسعه فرهنگی و جهانگردی فقط به رابطه مردم و اشیاء و یا انواع فرهنگ‌ها و آثار کهن و نظایر آن محدود نمی‌شود. بلکه به بسط نوعی رابطه معنوی فرهنگ که شامل آگاهی از روش‌ها و کردارها و به طور خلاصه هنر و نحوه زندگی و روابط انسانی اقوام مختلف و مسافرت مردم جهت آگاهی از آنچه که در دنیای امروز می‌گذرد نقش بسیار مهم و ارزنده‌ای در بسط توسعه فرهنگی ملل مختلف ایفاء می‌نماید.

رابطه جهانگردی و توسعه فرهنگی را می‌توان در جهانگردی فرهنگی مورد مطالعه قرار داد. در جهانگردی فرهنگی اشاره به جذابیت‌های فرهنگی هر جامعه باید کرد. در مناطق در حال توسعه من جمله ایران این جذابیت‌ها به صورت اماکن زیارتی، هنرهای دستی، فعالیت‌های فرهنگی محلی، منطقه‌ای یا ملی قابل بررسی است. جهانگردی فرهنگی، از نظر ماهیت، افراد متعلق به فرهنگ‌های مختلف و گروه‌های مذهبی - سنتی و کسانی که به سیستم اقتصادی پیشرفته تعلق دارند، همه را در یک جا گرد هم می‌آورد. گردهمایی این افراد مختلف در بستر یک تجربه گردشگری، می‌تواند اثرات بالقوه زیادی، بویژه در جامعه سنتی و محلی، داشته باشد. جهانگردی فرهنگی فرصت‌هایی را به وجود می‌آورد که افراد متعلق به فرهنگ‌های گوناگون بتوانند یکدیگر را درک کنند و به غنای فرهنگ یکدیگر پی ببرند؛ البته گاهی هم این کار موجب سوء تفاهم یا سوء تفهیم می‌شود.

توسعه فرهنگی بر ساختار جامعه از طریق جهانگردی اثرات قابل ملاحظه‌ای را می‌گذارد، هنگامی که از فرهنگ به عنوان یک عامل جذب استفاده می‌شود، اثراتی چون ۱- افزایش حمایت از فرهنگ سنتی ۲- به نمایش گذاشتن هویت قومی ۳- تجدید

حیات هنر های سنتی قابل بررسی است. هنگامی که بین جهانگردان و ساکنان تماس مستقیم صورت می گیرد، این مسئله باعث این می شود که از نظر تعامل فرهنگی، نمودهای منفی را از بین برده و فرصت های اجتماعی را افزایش یابد؛ جهانگردی و توسعه فرهنگی باعث ایجاد این عامل شده که، در مشاغل و ساختار اقتصادی و در نقش های اجتماعی تغییر ایجاد شود، این عامل موثر، فرصت های جدید اجتماعی و اقتصادی را ایجاد کرده و باعث کاهش نابرابری های اجتماعی می شود؛ عامل دیگری چون توسعه تشکیلات جهانگردی در حوزه فرهنگ و گردشگری با پیامدی چون افزایش محل های گردشگری و تفریح همراه است، عامل دیگری چون افزایش جمعیت ناشی از توسعه امور گردشگری با پیامدی مهم چون تأسیس تشکیلات بهداشتی و آموزشی برای بالا بردن کیفیت زندگی همراه است، بر این اساس یکسری از راهکارها در جامعه که منجر به بسط توسعه فرهنگی و جهانگردی می شوند، باید ارائه داد. برگزاری جشن ها و جشنوار های ملی و محلی، برپایی نمایشگاه های بین المللی، سمینار ها، و کنفرانس های فرهنگی، آموزش های فرهنگی مرتبط با مسائل جهانگردی و توسعه رشته های توریسم و هتلداری در دانشگاهها، بسط و اشاعه کتب مرتبط با آداب و رسوم هر منطقه، آشنایی و آموزش لازم به مردم جامعه برای برخورد فرهنگی با جهانگردان، ارائه آگاهی لازم به افراد جامعه برای شناخت مناطق جهانگرد خارج از جامعه خود، آشنایی با روایات و فرهنگ های ملل دیگر و نظایر آن، همگی از موارد لازم و ملزوم بسط توسعه فرهنگی در جامعه از طریق جهانگردی است.

اثرات گردشگری میراث بر مساجد

گردشگری پایدار سعی در تنظیم روابط بین جامعه میزبان، مکان گردشگری و گردشگران دارد، چراکه این رابطه می تواند پویا و سازنده باشد و به دنبال تعدیل فشار و بحران بین این عناصر است تا آسیب های محیطی و فرهنگی را به حداقل رسانده، رضایت بازدیدکنندگان را فراهم آورده و به رشد اقتصادی ناحیه و به تبع میراث فرهنگی جوامع بخصوص معماری بناهای تاریخی مانند مساجد کمک کند.

گردشگری تأثیر فراوانی در ابعاد اقتصادی، فرهنگی و سیاسی کشور می گذارد. گردشگری اشتغال ایجاد می کند، سرمایه های اقتصادی را به جریان می اندازد، به دنبال افزایش تقاضا برای سفر به داخل کشور، امنیت داخلی را افزایش می دهد و به مشروعیت سیاسی در سطح بین المللی می انجامد، در دورانی که سفر نه اسباب تفریح و سرگرمی که به تدریج به ابزار شناخت و آگاهی زندگی مردمان، تفاهم با دیگران و فراتر از آن، به شناخت جهان پیرامون، حقایق آن و غنای بینش و نگرش آدمیان به مفاهیم زندگی شان تبدیل شده است (شجاعی و نوری، ۱۳۸۶).

تاکنون بیشترین پژوهش در عرصه گردشگری، در زمینه اثرات گردشگری صورت گرفته و در این میان سهم اثرات اقتصادی از دیگر انواع بیشتر است. پیرسن (۱۹۸۹) در این باره معتقد است: مطالعه در مورد افزایش تعداد گردشگران بر مقصد یا مقصدها، عمده ترین بخش تحقیقات گردشگری بوده است. بیشتر این تحقیقات غالباً توسط اقتصاددانان صورت گرفته و بر اثرات درآمد و اشتغال تمرکز داشته است. در ارتباط با اثرات اقتصادی، معمولاً نکات زیر به عنوان اثرات مثبت در نظر گرفته می شوند: (کمک به افزایش درآمد ارزی، کمک به درآمدهای دولتی، اشتغالزایی و کمک به توسعه منطقه ای).

وجود گردشگران داخلی و خارجی بر چرخه فعالیت‌های مهم ملی، برای تحول فرهنگی و فراهم کردن یک تجربه شخصی و اجتماعی از میراث فرهنگی و زندگی کنونی و جامعه دیگران، امری ضروری است. گردشگری به عنوان یک نیروی مثبت در مرمت و حفظ میراث فرهنگی و طبیعی مشارکت فزاینده‌ای دارد و می‌تواند ویژگی‌های اقتصادی میراث را در برگیرد و آنها را در مرمت و آموزش اجتماعی و اتخاذ سیاسی موثر صرف کند. گردشگری از طریق بودجه‌های مولد، بخش ضروری بسیاری از اقتصادهای ملی و محلی است؛ زمانی که به صورت موفق اداره و مدیریت شود می‌تواند یک عامل مهم در توسعه باشد. گردشگری با ابعاد سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، تربیتی، محیطی یا جغرافیایی، بوم‌شناختی و زیباشناختی، به تنهایی، یک پدیده پیچیده فزاینده است. موفقیت و سودآوری میان توقعات، انتظارات، اشتیاق و علائق بالقوه بازدیدکنندگان و میزبان با اجتماعات محلی، چالش‌ها و فرصت‌های بسیاری را موجب می‌شود. میراث طبیعی و فرهنگی و فرهنگ‌های زنده و متنوع، عوامل اصلی جذب گردشگر هستند و ضعف مدیریت گردشگری می‌تواند اساس و ماهیت فیزیکی گردشگری را تهدید کند. وضعیت بوم‌شناختی و فرهنگ و سبک زندگی جامعه میزبان هم ممکن است همراه با تجربه گردشگر از محل مورد بازدید، ارزش آن را تنزل دهد. گردشگری برای جامعه میزبان، سود مالی به همراه دارد و برای انگیزش آنها جهت مراقبت از میراث و آثار فرهنگی، خود زمینه را فراهم می‌کند. رشد و توسعه گردشگری به مشارکت و تعاون محلی و جامعه آگاه، متخصصان مرمت، فعالان گردشگری، مالکان صاحب امکانات و سرمایه و آنهایی که طرح‌های توسعه ملی را آماده می‌کنند، نیازمند است. حتی مدیریت محوطه‌ها نیز جهت موفقیت صنعت گردشگری و افزایش حفاظت از منابع میراث، برای نسل آینده ضروری است. بنابراین گردشگری از دو جنبه ایجاد منابع مالی برای جامعه میزبان جهت مرمت و توجه به مساجد و از طرفی توجه جوامع دیگر به اهمیت تاریخی مساجد، باعث حفظ و مرمت مساجد تاریخی خواهد داشت.

مساجد تاریخی ایران

مسجد و محراب اگر چه در آموزه‌های دینی دارای جایگاهی منحصراً معنوی نبوده (به ویژه محراب که اسم مکان از ریشه حرب است) و بیشتر به عنوان پایگاهی برای پاسخگویی به غالب نیازهای مسلمانان برآمده بود، به اندک زمانی با روحی که از لطافت ایمان و جذبه حضور درآمیخته بود به زیباترین بنای اسلامی بدل شد. به گونه ایی که شکل و ساخت مساجد در کشورهای اسلامی زیر بنای هنر و معماری اسلامی و گردشگری را تشکیل داد. معماری زیبا، با کاشی کاری های هوش ربا، کتیبه ها، گچبری ها، معرق ها و دیگر عناصر معماری در هم آمیخت و معماری اسلامی را پدیدآورد که هم اکنون مایه فخر و مباهات ملل اسلامی و یکی از جاذبه های گردشگری این کشورهاست. نمونه هایی از این مساجد، مسجد شیخ لطف الله در اصفهان و تاج محل در آگره هند است.

در این گفتار سعی داریم مسجد یا مساجدی را از دوره خلفای عباسی تا قاجار معرفی کرده و به پاره ای ویژگی های معماری هرکدام از این بناها اشاره کنیم.

دوره عباسی

در اوایل این دوره مساجد با طرح صحن روباز و ایوان های ستون دار ساخته می شدند که نمونه ای از معماری دوره اموی و به طور کل اعراب بوده است. در بناها بیشتر از خشت استفاده شده و ستون های یک پارچه بودند. رفته رفته تغییراتی اساسی در بنای ساختمان، ایجاد و به جای خشت از آجر استفاده شد و دیگر ستون های یک پارچه به کار نرفت. از ویژگی بسیار مهم مساجد در این دوره آن است که سقف مساجد کاملاً مسطح و مناره در خارج و یا در جوار مسجد ساخته می شد. برای تزئین دیوارها از کتیبه هایی به خط کوفی بهره گرفته می شد. نمونه برجها مانده از این دوره مسجد تازی خانه دامغان که در قرن دوم هجری ساخته شده و قدیمی ترین مسجد ایران است. جلوه این ساختمان با شکوه در سادگی و بی پیرایگی آن متجلی است. صحن این مسجد تقریباً مربع است که با ردیف طاق ها، سه دالان را در امتداد قبله ایجاد می کند. طاق های بیضی شکل این مسجد به وسیله دیوارهای آجری ضخیم استوانه ای برپا ایستاده است. مسجد تازی خانه بیانگر ترکیبی از تکنیک های اصیل ایرانی و نقشه عربی است. مناره موجود، مدور و در قرن پنجم هجری ساخته شده است، ولی بقایای یک مناره مربعی شکل که احتمالاً به هنگام بنای کل مسجد ساخته شده، برجای مانده است.

دوره آل بویه

ویژگی های معماری این دوره شبیه معماری ساسانی (پیش از اسلام) بوده و ابنیه مذهبی این دوره چهارایوانی، دارای ستون های عظیم و ایوان های بلند طاقدار است. تزئین اصلی بنا در این دوره گچبری است که دارای رنگهای متنوع بوده و طرح های آن، سنت های قدیمی ایران در دوره ساسانی را یادآوری می کند. از مساجد این دوره می توان به مسجد جمعه نایین اشاره کرد. این مسجد که هنوز مورد استفاده است قدیمی ترین مناره به یادگار مانده در ایران را داراست. نقشه آن نقشه یک مسجد ساده ستون دار است که از قدیم تا کنون دچار تغییرات زیادی شده است. مناره این بنا که در اصل بر بالای قاعده مربعی شکل قرار داشت با نمای مسجد هماهنگ بود اما چندی بعد با اضافاتی محصور شد. بدنه هشت ضلعی آن کاملاً بدون تزئین است و نشانه مرحله انتقالی از مناره های مربعی به مناره های مدور است، شکوه و جلال اصلی مسجد جمعه نایین در غنای گچبری های آن است.

از دوره غزنویان و سامانیان که تقریباً مقارن با آل بویه بوده اند، در ایران مسجدی بر جای نمانده است. بنابراین به بررسی مساجد دوره سلجوقی می پردازیم.

دوره سلجوقیان

ویژگی معماری این دوره را به اختصار می توان موقر، نیرومند و دارای ساختاری زیبا توصیف کرد. در این دوره با وجود فاصله زمانی نزدیک به چهار قرن با ایران باستان باز هم می توان طرح کلی چهارایوانی ساسانی را مشاهده کرد. طرح مساجد و مدارس این دوره اکثراً چهارایوانی با طاقنماهای دیواری است، ایجاد گنبد های عظیم بر روی گوشواره در مساجد از دیگر ویژگی های مساجد این دوره است و در تمام ابنیه این دوره سردر اهمیت به سزایی دارد. بناها آجری و تزئینات آن شامل

خطوط و نقوش هندی به صورت مهر در آجر، گچبری، کاشی ساده معرق و کتیبه هایی به خط کوفی و نسخ است. از جمله مساجد به جای مانده از این دوره می توان به مسجد جمعه اردستان و مسجد جمعه زواره اشاره کرد.

مسجد جمعه اردستان

در قرن ششم ساخته شده است، طاق ایوان، مزین به گچبری زیبایی مشبک با نقش برگ نخلی است که به آن وجهه ی بی نظیری داده است. محراب و گچبری های آن در این مسجد در دوره ایلخانان مغول بازسازی شده است.

زواره

واحه ی کوچکی در حاشیه غربی کویر مرکزی است و مسجد جمعه آن براساس نقشه چهارایوانی بنا شده و تاریخ بنای آن به خط کوفی ساده روی کتیبه ای در حیاط نوشته شده است، مناره این مسجد دارای آجرکاری با کاشی های آبی روشن و تیره است. حجره محراب دارای گچبری ظریف و دارای شکوه و جلال خارق العاده ای است، سادگی گنبد این مسجد حاکی از ساخت این بنا در دوره سلجوقی است.

دوره ایلخانان

در این دوره انواع ساختمان ها، حالت سنتی و سبک سلجوقی خود را حفظ کرده، ولی مغولان برای نمایش قدرت خود به ساخت بناهای عظیم با گنبد های بسیار بزرگ و برج های بلند روی آوردند و برای افزایش هیبت بنا، نماهای ساختمان را با قاب های باریک و بلند و هلال های نوک تیز آراستند. در این زمان استفاده از تزئینات آجر لعابدار و بدون لعاب، قطعات گچ و آجر در موزاییک، کاشی های آبی رنگ با نقش های زیبای گل و بوته، کتیبه های زیبای کوفی و نسخ با نوارهای تزئینی و نازک گچبری به صورت بندکشی رواج داشت. از بناهای مذهبی و مساجد این دوره می توان از مسجد جمعه ورامین نام برد. این مسجد مانند مسجد زواره بر اساس طرح کلی چهارایوانی ساخته شده و برخلاف دیگر مساجد ایران سردر کوتاهی دارد آنچنان که کل ساختمان در سیطره گنبد بزرگ بالای حجره ی جلوی محراب قرار گرفته است. طرح داخلی این مسجد نشانه پیشرفت معماری نسبت به قرون قبل است که احساس خاصی از ارتفاع را در بیننده ایجاد می کند. دیوارهای جانبی با روزنه هایی جهت ورود نور، مشبک شده اند. تزئینات محراب با تصاویر گل های کاملاً شکفته تزئین شده است. سردر ورودی و ایوان قبله دارای نیم گنبد هایی بر فراز طاق های مقرنس کاری شده و مزین به آجرهای لعابدار آبی رنگ است که مشخصه عمده تزئینات این دوران به شمار می رود.

دوره تیموریان

بناها در این دوره باز هم بر پایه شکل ها و ساختمان های دوره سلجوقی استوار است. ولی در سایه تسلط مغولان، مقیاس و عظمت تازه ایی یافته و در تزئینات بنا توجه بسیار مبذول شده است. بناها اغلب چهار ایوانی با ایوان های بلند و سردرهای

مزین به مقرنس کاری های بسیار زیباست و تزئینات عمدتاً شامل کاشی کاری های زیبا و باشکوه و معرق و هفت رنگ است، گنبد های پیازی شکل و شیاردار از ویژگی های بناهای خاص دوره تیموریان است. معماری این دوره را می توان کمال کاربری رنگ در معماری دانست که نمونه های آن را می توان در کتیبه های کوفی، نسخ و ثلث به رنگ طلایی در زمینه کاشی های آبی مشاهده کرد. از مساجد نمونه و بسیار معروف این دوره می توان مسجد گوهرشاد را نام برد. بی اغراق اوج هنر و تکنیک کاشیکاری این دوره و ایران را می توان در این بنا مشاهده کرد. در این بنا مناره در جوار ساختمان قرار دارد، پیش از این مناره ها برفراز دیوارها قرار داشتند و این سبک (مناره جدا از ساختمان) احتمالاً از سبک معماری هند اقتباس شده است.

دوره ترکمانان

نمونه ابنیه مذهبی این دوره مسجد مظفریه یا کبود تبریز است که در نوع خود ممتاز می باشد. حیاط مرکزی کاملاً سرپوشیده و دارای گنبد است. نماهای داخلی و خارجی آن به ظریف ترین کاشی های ایران مزین شده است. قاب های مختلف و هماهنگ دارای رنگ های مختلف به همراه آبی روشن و در برخی قسمت ها با روکش طلاست.

دوره صفویه

بناهای این دوره باز هم دارای طرح کلی چهار ایوانی است البته به ساخت ایوان های عظیم با ابعاد بزرگ توجه بسیار شده است. در ابنیه مذهبی کاشی های لعاب دار، معرق و هفت رنگ در تزئین دیواره های خارجی و داخلی بنا، طاق ها، مناره ها، گنبدها و محراب ها استفاده شده است. کتیبه های نسخ و ثلث سفید و درخشان، در طاقچه ها به کار رفته و نور ورودی از طریق پنجره های تعبیه شده در ساقه گنبد حالتی روحانی به فضا می بخشد. در بناهای ییلاقی تزئینات چوبی نقش اصلی را به عهده داشته و بر روی آن تذهیب کاری و نقاشی های لاکی استفاده شده است. از نمونه های معماری این دوره می توان به مسجد امام اصفهان که توسط شاه عباس ساخته شده و اوج ساختمان سازی در اصفهان به شمار می آید اشاره کرد. این مسجد دارای ابتکارات و نوآوری هایی در هنر معماری است، سردر ورودی آن در مرکز ضلع جنوب میدان (نقش جهان) قرار دارد، ولی خود مسجد با زاویه ای روبه قبله ساخته شده است، معماران این تغییر زاویه مسجد را به قدری استادانه و با موفقیت اجرا کرده اند که در قسمت ورودی مسجد کسی به وجود چنین زاویه ای پی نمی برد و نمای عمومی آن از سمت میدان ناموزون به نظر نمی رسد. مساجد در این دوره همچنان با طرح چهار ایوانی و گنبدهای بزرگی که به اوج کمال رسیده اند، ساخته شده است.

مسجد شیخ لطف

اولین بنای ساخته شده در اطراف یک مربع می باشد که هسته سازنده یک مجتمع شهری جدید در زمان شاه عباس را تشکیل می داد. دالان ورودی ابتکاری بنا، باعث شده که مسجد رو به سمت قبله بوده و در ضمن نمای بیرونی آن هم ردیف با میدان

باشد. نورخورشید از طریق پنجره های دوتایی واقع در ساقه گنبد وارد شبستان می شود. داخل گنبد کوتاه این مسجد با طرح های لوزی شکل که اندازه آنها رفته رفته تا مرکز گنبد کاهش می یابد تزئین شده است .

مسجد جمعه یا مسجد اعظم

که می توان آن را کلکسیون از مساجد دوره های پیشین دانست، از دیگر شاهکارهای معماری دوره صفویه است؛ با حفاری های اخیر، بسیاری از آثار مربوط به مساجد قدیمی قرن دوم هجری در این مکان و آثار و بقایای مساجد آل بویه و سلجوقیان کشف شده است.

دوره قاجار

این دوره را باید دوره افول معماری ایران به شمار آورد چرا که در مقایسه با ابنیه بسیار زیبای دوره صفوی، بنایی که بتواند با آن برابری کند، ساخته نشد. برجسته ترین ابنیه این دوره متعلق به فتحعلی شاه است که خود تقلیدی از ابنیه صفوی است و اکثر تزئینات مهم از هنر اروپایی اقتباس شده است.

مسجد و مدرسه سپهسالار (شهید مطهری)

یکی از عمارت های معروف تاریخی تهران است که توسط میرزا حسین خان سپهسالار ساخته و وقف شده است. اولین کلنگ آن در سال ۱۲۹۶ق زده شد. حیاط مسجد توسط ۶۲ حجره ای که جهت سکونت طلاب ساخته شده، از چهار جهت محصور شده است. در سردر هر یک از حجره ها طرحی بدیع و مجزا از یکدیگر با مقرنس کاری زیبا تزئین یافته است. در اصلی بسیار بزرگ، دو لُتی و فلزی است و در قسمت بیرونی با کاشی کاری های معرق و مقرنس کاری زیبایی تزئین شده است. گنبد اصلی عمارت بر روی شبستان تابستانی و تماماً از بیرون و درون کاشی کاری می باشد. کل ساختمان دارای ۸ مناره است که تماماً با کاشیکاری تزئین شده است.

از دیگر مساجد دوره قاجار می توان به مسجد نصیرالملک در شیراز، مسجد و مدرسه آقا بزرگ در کاشان و مسجد معاون الملک در کرمانشاه اشاره کرد (www.tebyan.net).

گردشگری و حفظ میراث مساجد کشور

گردشگری در قرن بیست و یکم در چهارچوب نوآوری های فناوری و کارکردهای جدید مدیریتی از یک سو و سیطره همه جانبه سرمایه داری همراه با شکل گیری اقتصاد جهانی و کم رنگ شدن مرزهای سیاسی تحولات بسیاری را در فضای جغرافیایی سبب می شود. گردشگری در دوران ساختار شکنی پسامدرنیسم یک واقعیت مهم اجتماعی است که عموماً از دیدگاه های تعادل فرهنگی و تعادل های توسعه ای (عدالت اجتماعی) و محافظ فرهنگ کشور به آن نگریسته می شود. کشور ایران دارای مساجد تاریخی متعددی با فرهنگ غنی تاریخی و میراثی می باشند. بنا بر آنچه درباره گردشگری گفته شد، مهم

ترین عامل اساسی در بحث گردشگری مساجد، عامل فرهنگ و میراث می باشد. برخی از نویسندگان بر فرهنگ تأکید می کنند و نقش آن را در شکل گیری رشد و توسعه گردشگری و رابطه دو جانبه آن اساسی می دانند و فرهنگ و میراث را سنگ بنای توسعه گردشگری و نیز گردشگری را مایه حفظ و تقویت فرهنگ و میراث در نظر می گیرند. این برداشت پهنه یا مناطق فرهنگی و میراثی را پدید می آورد که خود در رابطه با فرهنگ و پهنه جغرافیایی، گونه خاصی را شکل می دهد. از این رو پیکر بندی فرهنگی و الگوهای فرهنگی مفهوم هایی در ارتباط با پهنه فرهنگی و گونه فرهنگی اند. جاذبه های فرهنگی-میراثی مساجد کشور ایران در این بستر می تواند بسیار کارساز باشد و رابطه ای دو طرفه بین گردشگری و فضای جذاب گردشگری مساجد وجود دارد به این گونه که گردشگری باعث تقویت و مرمت مساجد و از طرفی میراث تاریخی مساجد باعث رونق گردشگری می شود.

نتیجه

چنانچه مشاهده گردید ایران دارای ظرفیت های بسیار بالایی در زمینه گردشگری میراث و بخصوص گردشگری مساجد می باشد و از آنجائیکه دارای تعداد بیشماری مساجد تاریخی می باشد، از موقعیت حساسی در زمینه گردشگری میراث برخوردار بوده و می تواند با برنامه ریزی مناسب در جذب و هدایت گردشگران فرهنگی از داخل و خارج در راستای تقویت میراث ایرانی-اسلامی نقشی اساسی را ایفا نماید. این امر می تواند زمینه ساز آشنایی گردشگران با میراث کشورها و همچنین مشترکات مذهبی و فرهنگی بین آنها گشته و زمینه ساز حفظ و مرمت یادمان های تاریخی به خصوص مساجد در این کشورها را فراهم نماید.

بنابراین بدیهی است که مدیریت و برنامه ریزی فراملی در سطح مدیریت و برنامه ریزی منطقه ای برای گردشگری میراث، به نوعی حلقه و زنجیره تکاملی و ارتباطی با مدیریت و برنامه ریزی گردشگری جهانی است که هم می تواند نقش رقابتی و جایگزینی را در زمینه های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی منطقه ای داشته باشد و هم می توان آنرا به نوعی شیوه حمایت از مدیریت و برنامه ریزی گردشگری در بین کشورهای جهان دانست. به سخن دیگر، کشورها می کوشند در قالب سازماندهی گردشگری میراث، خود را برای ورود به عرصه های جهانی آماده کنند. این تفکر، اندیشه و احساس نیاز از این بعد نیز مورد توجه است که پیمان های منطقه ای می تواند کلیدی برای ورود در اقتصاد جهانی به شمار رود و می تواند سیطره خود را بر سیاست های اقتصاد ملی و اشاعه فرهنگ و هویت ملی-تاریخی تحمیل کند؛ زیرا امروزه انگیزه های اقتصادی-فرهنگی و بویژه تجاری منطقه گرایی از قوت بیشتری نسبت به جنبه های دیگر برخوردار است. باید توجه داشت که حضور و مشارکت در نظام تجاری چند جانبه و حمایت از آزادسازی تجاری چند جانبه از اهمیت خاصی برخوردار است تا از این طریق میزان و درجه تضمین مشارکت مؤثرتر در نظام اقتصادی جهانی را بالا ببرند و افزون بر این، نگرانی از وابستگی به اقتصاد و فرهنگ جهانی و در حاشیه قرار گرفتن را به حداقل برسانند. همچنین آثار اقتصادی و فرهنگی گردشگری میراث، جذب سرمایه گذاری های خارجی، بهبود رابطه مبادله، تبادلات فرهنگی، ثبات و امنیت منطقه ای، انگیزه تثبیت اصلاحات و افزایش قدرت چانه زنی در بین

کشورها می‌باشد. بنابراین، برای رسیدن به موفقیت در اجرای سیاست‌های گردشگری میراثی مساجد، نگاه نظام‌مند به اجرای سیاست‌ها همانند ارتقای کیفیت نیروی انسانی، منابع مالی، مشارکت محلی و قدرت و استقلال در مسئولیت‌ها ضروری است. سیاست‌ها و مقررات بایستی با در نظر گرفتن ساختار و کارکرد و براساس گذر زمان و نوعی تفویض اختیار و مرکززدایی و منطقه محوری صورت پذیرد؛ چرا که اجرای یک الگوی یکنواخت در مناطق جغرافیایی گوناگون، آن هم به صورت اجبار از مراکز تصمیم‌گیری چندان با موفقیت قرین نخواهد بود. بنابراین کشورها و بخصوصی کشور ایران و به تبع مساجد تاریخی در راستای توسعه گردشگری از مزیت‌های رقابتی برخوردار هستند و از این رو بهره‌برداری بهینه از جمیع ظرفیت‌های گردشگری آنان در چارچوبی شفاف، بلندمدت و پایدار می‌تواند در راستای پیشبرد اهداف توسعه منطقه‌ای و ملی در راستای حفظ میراث تاریخی و فرهنگی مساجد نقش مهمی ایفا نماید.

منابع

۱. شجاعی، منوچهر و نوری، نورالدین؛ بررسی سیاست‌های دولت در صنعت گردشگری و ارائه الگوی توسعه پایدار صنعت گردشگری کشور. فصلنامه دانش مدیریت، سال ۲۰، شماره ۷۸، پاییز ۱۳۸۶.
۲. سفردوست، احمد، ۱۳۸۴، در جستجوی هویت شهری رشت، تهران: سازمان عمران و بهسازی شهری، چاپ اول
۳. کاظمی زاد، شمس‌الله و همکاران، ۱۳۸۹. نقش گردشگری در همگرایی فرهنگی کشور های عضو OIC، مجموعه مقالات چهارمین کنگره بین‌المللی جغرافیدانان جهان اسلام، دانشگاه سیستان و بلوچستان
۴. کریمی، جعفر و مهدی جمالی نژاد، ۱۳۹۱، گردشگری فرهنگی شهرستان مریوان و نقش آن در توسعه صنعت توریسم، مجموعه مقالات همایش ملی شهرهای مرزی و امنیت؛ چالش‌ها و رهیافت‌ها، دانشگاه سیستان و بلوچستان، فروردین ماه.

5. Gail , Dexter , The Power of Cultural Tourism(1999)(<http://www.lordcultura.com>).
6. Lotfi, Haider and Ghassemi (s), 1389. Cooperation of the Islamic countries and its impact on tourism, Proceedings of the Fourth International Congress of Muslim geographers, University of Sistan and Baluchestan
7. <http://www.tebyan.net/index.aspx?pid=82671>